

заповідника “Софія Київська”¹⁹. Вважаємо, що ці результати отримані завдяки застосуванню правильної методики, коли за відсутності суцільного культурного шару перед закладанням шурфу дана територія досліджувалась із застосуванням розвідувального буру. Ми виходили з класичного для археології принципу – перш, ніж досліджувати, треба знайти об’єкт дослідження, а не навпаки, як те впливає з позиції наших опонентів.

Підведенню підсумків цих досліджень присвячена окрема стаття²⁰, яку Є. Архипова та Т. Бобровський свідомо проігнорували, хоча вона опублікована у виданні, наявному в багатьох бібліотеках, у тому числі – Національного заповідника “Софія Київська” та Інституту археології НАНУ.

Відтак, маємо констатувати, що стаття Є. Архипової та Т. Бобровського, рівно як і виконана В. Козюбою археологічна карта софійського подвір’я, виконані на низькому професійному рівні, носить не стільки науковий, як декларативний характер, тому не розкриває поставленого у її заголовку завдання, містить неповні та, у деякій мірі, спотворені дані, внаслідок чого не дозволяє читачеві скласти повноцінне уявлення про історію археологічних досліджень на території подвір’я Софії Київської.

Михайло Нікітенко, Вячеслав Корнієнко

Спроба викреслити з історії Могилянське відродження Софії Київської у контексті “здобутків” Т. Лютої

Останніми роками опубліковано кілька статей Т. Лютої щодо історії Софії Київської в XVII – на початку XVIII ст., у яких дослідниця заявила свою засадничу позицію: “заперечення ідеї реставрації Софійського собору Петром Могилою, що її впровадила ще історіографія XIX ст., яка, своєю чергою, оперувала панегіристичними текстами могилянських Спудеїв – “вокальних Орфеїв” першої половини XVII ст. – на честь самого

¹⁹ Крім подвір’я Софії Київської, у 2002–2011 рр. М. Нікітенко та його колеги В. Піоро та В. Корнієнко провадили археологічні розвідки на територіях Кирилівської та Андріївської церков.

²⁰ *Никитенко М.* Итоги археологических исследований Софии Киевской и ее подворья в 2002–2011 гг. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. II: збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналава (1862–1939). К., 2012, с. 276–288.

митрополита про “сирітство” митрополичої катедри”. Посилаючись на власні публікації¹, вона дратівливо закидає на нашу адресу: “Уже двічі опубліковано матеріали про реставрацію храму уніатами, про яку не знав основний інформатор сучасних ініціаторів датувань Софійського собору – Степан Голубев і яка зостається “непоміченою” навіть у час активних суперечок про дату будівництва собору, яка, маємо надію, завершилася офіційним святкуванням його тисячоліття”².

Проте роздратування Т. Лютої безпідставне, оскільки ми неодноразово публікували матеріали, які засвідчують, що уніатська адміністрація всіляко намагалась у міру своїх сил і можливостей відродити “митрополію руську”, а з нею – роль і значення Київської Церкви³. Інша справа, що намагання уніатського митрополита Йосифа Рутського відновити собор були дуже швидко перервані подіями 1633 р. Відновити Софію Київську, та й то не повністю, бо обсяг робіт був колосальним, зміг лише такий, поза всякими сумнівами, визначний і вельми впливовий у тогочасному світі церковно-політичний діяч, як митрополит Петро Могила. Людина династичного роду, він був пов’язаний родинними стосунками зі знатними сім’ями Речі Посполитої, користувався підтримкою як польського короля Владислава IV, так і московського царя, та що найголовніше – місцевого населення. Могила зосередив у своїх руках потужні ресурси, позаяк мав численних дародавців, був архимандритом Києво-Печерської лаври і встановив контроль над Михайлівським та Пустинно-Миколаївським монастирями в Києві. Його роль у відродженні митрополичого

¹ Люта Т. Документи про юрисдикційний статус та економічне становище Свято-софійської митрополичої катедри і Києво-Печерської архимандрії в перші роки після Берестейської унії // Ковчег: науковий збірник із церковної історії / За ред. о. Б. Гудзяка, І. Скочиляса, О. Турія. Львів, 2000, число 2, с. 313–328; Люта Т. Конфлікт навколо собору Святої Софії у Києві у першій половині XVII ст. // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. Lviv, 2008, s. 194–207; Люта Т. Могилянський “Theatrum Gloriae” Івана Мазепи: політичні та мистецькі інтенції // Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть. Наук. зб. / Ред. кол.: Я. Дашкевич, О. Купчинський, І. Скочиляс, А. Фелонюк; Упоряд. І. Скочиляс. Львів, 2011, с. 184–206; Люта Т.Ю. Софійський собор у могилянському контексті мазепинської доби // Наукові записки НаУКМА, 2012, т. 130: Історичні науки, с. 14–23.

² Люта Т.Ю. Софійський собор..., с. 14. При цьому вона посилається на матеріали круглого столу “Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань” (7 квітня 2010 р., м. Київ). К., 2010. На її наївну думку, публікація цих матеріалів начебто завершила собою дискусію про час будівництва Софійського собору, хоча це просто неможливо як з точки зору складності цієї 200-річної проблеми, так і з огляду на результати його новітніх досліджень (див. прим. 12).

³ Відбудовчі роботи уніатів у Києві, в тому числі і в Софійському соборі, неодноразово підтверджені в сучасній українській історіографії не тільки завдяки згаданим статтям Т. Лютої,

храму і створенні при ньому православного чоловічого монастиря надійно засвідчують як писемні документи, так і сама Софія.

Однак у той час як радянська історіографія замовчувала роль уніатів у процесі відновлення Софії у XVII ст., Т. Люта впадає в іншу крайність і заперечує вирішальний вклад Петра Могили у відбудову митрополічної кафедри, зовсім недоречно залучаючи для цього гравюру Іларіона Мигури на честь гетьмана Івана Мазепи – будівничого українських храмів. Власне, ця гравюра 1705 р. і стала об'єктом її останнього дослідження, в якому вона сприймає цей твір за “особливу форму гетьманського панегірика могилянської традиції, що була притаманна Києво-Могилянській академії від початків її заснування”⁴. Такий собі чудернацький кульбіт Лютої змушує згадати приказку: “На городі бузина, а в Києві дядько”. Зате цей кульбіт дає змогу нашій авторці “підкріпити” її “новаторську” позицію щодо “заперечення ідеї реставрації Софійського собору Петром Могилою”, а заодно навести критику на наше тлумачення згаданої гравюри, яку ми, на відміну від Лютої, сприймаємо як витвір суто Мазепиної доби, базований на власних ідейно-мистецьких засадах. Оскільки надто важко розділити штучно зліплених воєдино “сіамських близнюків” Лютої (“могилянський контекст мазепинської доби”), зупинимось окремо на двох, на наше переконання, різних темах: 1. Репарація Софії Петром Могилою. 2. Гравюра Іларіона Мигури.

Перша тема складається з двох підтем: а) інформація писемних джерел; б) дані архітектури та живопису Софії. Стосовно *писемних документів* про реставрацію Софії у першій половині XVII ст. Т. Люта обмежується закидом на адресу згаданих “вокальних Орфеїв” і скепсисом щодо достовірності інформації “Тератургими” (1638), яка, мовляв, мусить

а й цілою низкою інших досліджень та публікацій джерел: *Нікітенко Н.* Свята Софія Київська: історія в місцевті. К., 2003, с. 224–227; *Нікітенко Н.* Святая София Киевская. К., 2008, с. 43–45; *Ульяновский В.* Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь. К., 2009, с. 115–119, 239–241; Пам’ятки. Т. 3: Архів української церкви. Вип. 1. Документи до історії унії та Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упорядн. М.В. Довбищенко. К., 2001, с. 285–388; *Сінкевич Н.О.* Унійний період Софії Київської в світлі судових і ревізійних документів // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції “Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь” (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). К., 2009, с. 328–332; *Сінкевич Н.* Унійний період історії Софії Київської: запустіння чи відновлення митрополічної кафедри в першій третині 17 ст. // Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія Унії на Київщині: 1596–1839 pp. Львів, 2011, с. 79–89; *Sinkewycz N., Kornijenko W.* Nowe źródła do historii Kościoła Unickiego w Kijowie: graffiti w absydzie głównego ołtarza katedry św. Sofii // *Studia źródłoznawcze.* Warszawa, 2012, t. 50, s. 73–78.

⁴ *Люта Т.Ю.* Софійський собор..., с. 14.

сприйматися “як агіографічне джерело, але аж ніяк не свідчення про достеменні події”⁵. По-перше, “вокальні Орфеї” жодним чином не черпали свої мотиви “з небес”, а керувалися тогочасними реаліями; в іншому разі їхні панегирики сприймалися б як улеслива брехня, отже, як відверте знущання над митрополитом. Тим більше, уніатські автори не упустили б можливості спростувати такі твердження православних “орфеїв”, адже не варто забувати, що полемічна напруга в руській літературі відчувалася до середини XVIII ст.

По-друге, наша авторка, вочевидь будучи налаштованою у давно віджилому дусі “наукового” атейзму, наївно гадає, що агіографічне джерело полишене всякої достовірності. Звісно, це далеко не так – Афанасій Кальнофойський прагнув інтерпретувати в агіографічному ключі сучасні йому історичні події, однак зовсім не вигадував факти чи підтасовував їх. “Тератургима”⁶, як і “Патерикон” 1635 р.⁷ згадують триваючі в 1630-х рр. масштабні відбудовчі роботи митрополита Петра Могили. Ці згадки сповнені елементами життєвої конкретики, але аж ніяк не є фантазіями чи панегіричними кліше.

Зрештою, дослідниця чи то не знає, чи то навмисно “забуває” надзвичайно важливі свідчення архідиякона Павла Алеппського, котрий супроводжував Антіохійського патріарха Макарія у його подорожі до Московії у середині XVII ст. Зокрема, дізнаємося, що Софія перебувала в руїнах аж до часів Петра Могили, який “ставши митрополитом країн руських... постарався по силі можливості реставрувати її і привести до теперішнього вигляду”⁸. Із захопленням описуючи відновлену Могилою Софію, архідиякон Павло згадує дві каплиці, закриті пишно декорованими залізними ґратами, чудовий різьблений позолочений іконостас із храмовою іконою Святої Софії. З опису цього іконостаса випливає, що Петро Могила відновив вівтарі основного ядра собору і вони функціонували. Підтверджує це і вигляд відреставрованого східного фасаду собору на малюнку 1651 р. А. ван Вестерфельда⁹. Більше того, репараційну діяльність

⁵ *Лютя Т.Ю.* Софійський собор..., с. 14.

⁶ *Kalnofoyski A.* Teraturgima lubo cuda, ktore byly tak w samym... Monastyru... Kiiowskim... Kijów, 1638, s. 24.

⁷ *Kossow S.* Paterikon albo żywoty ss. Oycow Pieczarskich. Kijów, 1635, s. 181.

⁸ Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с. арабского Г. Муркоса. М., 1896–1898, вып. 2, кн. IV, с. 68.

⁹ Путешествие Антиохийского патриарха..., с. 70–71; *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе (1905). М., 1908, т. 2, с. 197–206, илл. V; *Нікітенко Н.* Головний іконостас Софії Київської як історико-культурний феномен // ПУ, 2007, ч. 1 (154), с. 23.

Петра Могили високо оцінювали не лише православні, а й католики. У передмові до спрямованої проти православних “Перспективи” (1642) Касіян Сакович писав: “Взяв отець Могила церкву святої Софії в Києві, яка за багато століть опустіла, а нині так її відновив, що від усіх отримав похвалу”¹⁰. То кому ж маємо вірити: Т. Лютії чи сучасникам Петра Могили? Питання вочевидь риторичне. Доводиться констатувати, що авторка не знайома з усім масивом писемних джерел, а базує свої висновки тільки на кількох опублікованих нею документах.

Тепер щодо *даних архітектури і монументального живопису* Софії. Т. Люта намагається піддати критиці наш висновок, що у втіленій Моголою в Софії церковно-політичній програмі “виразно простежуються чотири пункти цієї програми, засвідченої в ктиторському написі Могили, у поновленому ним княжому портреті, у присвяті одного з вітварів св. Володимиру і в каплиці, вбудованій у північну зовнішню галерею”¹¹.

Опонентка починає свою критику, як вона пише, з “так званого ктиторського напису” Петра Могили на чотирьох попружних арках центрального купола Софійського собору, напису буцімто “вичерпно дослідженого у статті О. Толочка”, додаючи до цієї згадки лише власну вельми поверхову критику деяких “російських лексем”, що, мовляв, доводять “пізні походження цього напису (принаймні початок XVIII ст.)”¹² Ми неодноразово показували, наскільки “вичерпно” дослідив цей напис О. Толочко, тож відішлемо читача до наших критичних публікацій¹³.

¹⁰ *Sakowicz K. Epanorthosis albo Perspektywa i objaśnienie błędów, herezjej i zabobonów w grekoruskiej cerkwi disunitskiej tak w artykułach wiary jako w administrowaniu sakramentów i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się. Kraków, 1642, k. 9 v.*

¹¹ Див.: *Нікітенко Н. Свята Софія Київська...*, с. 235.

¹² *Люта Т.Ю. Софійський собор...*, с. 15.

¹³ Оскільки Т. Люта однозначно поділяє позицію учасників (передусім – О. Толочка та П. Толочка) згаданого нею погромницького круглого столу, наведемо перелік наших критичних публікацій з цього приводу, які чомусь не викликали жодної відповідної реакції опонентів, що саме по собі засвідчує явну упередженість та поверховий, щоби не сказати дилетантський, рівень їхньої критики. Див.: *Нікітенко Н., Корнієнко В. Щодо матеріалів круглого столу “Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань (7 квітня 2010 р., м. Київ) // Час заснування Софії Київської: Пристрасті довкола мілленіума. К., 2010, с. 45–49; Нікітенко Н. Нова концепція датування Софії Київської: обгрунтування, параметри дискусії // Українська художня культура: пам’яткоохоронні проблеми. К., 2011, с. 215–250; Корнієнко В.В. Об’єктивна критика чи химери кривого дзеркала? (З приводу “епіграфічних нотаток” Т. Бобровського) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. К., 2011, ч. 19; Никитенко Н.Н., Корниенко В.В., Рясная Т.В. Новая датировка Софии Киевской: конструктивная критика или профанация концепции? К., 2012, с. 12–15; Нікітенко Н., Корнієнко В., Рясная Т. Нова спроба дезавувати ювілей Софії Київської // УАЩ, 2012, вип. 16–17, с. 111–128; Никитенко Н., Корниенко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. К., 2012, с. 45–50; Нікітенко Н., Корнієнко В. Ще раз про натурні дослідження Софії Київської // УАЩ, 2012, вип. 16–17, с. 129–150.*

Мабуть, Т. Лютій також варто з ними познайомитися, аби вона не робила скороспінних висновків щодо ктиторського напису Петра Могили.

Ще більш уразливою і поверховою є її критика нашого висновку про каплицю часів Петра Могили, вбудовану у північну зовнішню галерею. Коли читаєш цю критику, складається стійке враження, що Т. Люта, по-перше, геть не розуміється на цьому матеріалі, по-друге, дуже не уважно прочитала монографію Н. Нікітенко, яку так хвацько критикує. Ось категоричний висновок Лютої: “каплиці-капели Петра Могили на честь князя Володимира у соборі в часи гетьманування Івана Мазепи (1687–1709) не існувало. Відповідно, до початку реставраційних робіт храм був без так званих капел зовнішніх галерей”¹⁴.

Передусім зазначимо, що присвячена Богородиці каплиця часів Петра Могили з усіма притаманними тій добі традиційними архітектурно-художніми формами в своїх основних рисах збереглася донині, тобто те, що вона існувала, є безперечним і загальновідомим фактом¹⁵. Натомість Т. Люта, заперечуючи факт існування цієї каплиці-капели, припускається явної плутанини, бо ототожнює каплицю Петра Могили у зовнішній галереї з Володимирським вівтарем (де стоїть саркофаг Ярослава) – у внутрішній. А після того береться спростовувати вже власний висновок про присвячення могилянської каплиці св. Володимиру: “Аргументи Н. Нікітенко на користь будівництва Могилою у північній галереї Володимирової каплиці (престолу) не переконливі”. Якщо Нікітенко щодо присвяченої Богородиці могилянської каплиці застосовує термін “каплиця-усипальня Володимира”, то має на увазі те, що тут мала стояти рака з його мощами, виявленими Могилою в руїнах Десятинної церкви. Люта ж, не давши собі ради розібратись у суті справи, хибно переносить поняття призначення каплиці на її присвячення. Саме ж присвячення каплиці Богородиці, до речі, збереглося до Мазепиних часів; щоправда, каплицю за митрополита Гедеона Четвертинського перебудували на вівтар Благовіщення Богородиці – ця перебудова добре простежується в його архітектурі й стінописі. Тим не менш, митрополит Гедеон усе ще звично називає цей вівтар “каплицею”¹⁶.

¹⁴ Люта Т.Ю. Софійський собор..., с. 15.

¹⁵ Див.: Нікітенко Н. Свята Софія Київська..., с. 235, 243–245.

¹⁶ Тестаментъ (Духовное Завещаніе) остатней воли блаженной памяти Преосвященного Архієпископа Митрополита Кіевского Галицкаго и всея Малья Россіи, Епископа Луцкаго и Острожскаго православнаго киръ Гедеона Святополка, Князя Четвертенскаго, преставльшогося въ лето отъ созданія Міра 7198, отъ Рождества же Христова 1697, месяца Апреля дня 6 // [Евгеній (Болховитинов)]. Описаніе Кіевософійскаго собора и Кіевской ієрархіи съ присовокупленіемъ разныхъ грамматъ и выписокъ, объясняющихъ оное, также плановъ и фасадовъ Константинопольской и Кіевской Софійской церкви и Ярославова надгробія. К., 1825, с. 116.

Отже, вихідні для дослідження Т. Лютої обставини, анонсовані нею, є цілком надуманими і непереконливими.

Друга тема. Беручись далі тлумачити гравюру Іларіона Мигури “у могилянському контексті мазепинської доби”, наша опонентка фактично знов-таки намагається заперечити Могилянське відродження як окремих визначний культурний феномен в історії Софії. Вона не дає собі звіт у тому, що софійна тема в мистецькому оформленні зовсім по-різному вирішувалася в добу Могили, коли Україна була у складі Речі Посполитої, і Мазепи, коли відбувалась розбудова Гетьманщини; тож і тема Софії мала в ці різні епохи різне звучання. Для цього досить порівняти описаний Павлом Алеппським храмовий образ Святої Софії в іконостасі Петра Могили зі згаданою гравюрою, образні мотиви якої активно розроблялися за доби Мазепи і склали іконографію Святої Софії Премудрості Божої у її київському варіанті¹⁷. Якщо в могилянському образі Святої Софії акцент ставився на актуальному для часів відродження Православної Церкви в Україні мотиві боротьби з мусульманством і полеміки з католицизмом, то в храмових образах Святої Софії XVII і XVIII ст. наголошується тема церковності і соборності¹⁸, підпорядкована у згаданій гравюрі державотворчій концепції “Київ – град Софії”¹⁹. Тому неможливо тлумачити гравюру Мигури “у могилянському контексті мазепинської доби”, інакше отримаємо історичний нонсенс, що і трапилося у випадку Т. Лютої.

Щоби зайвий раз переконатися у цьому, звернемо увагу на начебто декодований Лютою “політичний контекст” створення гравюри. За її ще однією “новаторською” тезою (крім “заперечення ідеї реставрації Софійського собору Петром Могилою”), “засадничою умовою реконструкції Софійського собору І. Мазепою було правління царівни Софії Олексіївни”. Мовляв, “тісні стосунки гетьмана з регентською адміністрацією, а головне – з “генералісімом” Василем Голіциним, першою особою уряду царівни Софії, свідчать про цілковиту орієнтацію гетьманського правління на московський двір”²⁰. Оскільки немає жодного джерела, яке підтвердило б цей екзотичний висновок, Люта вдається до словесних маніпуляцій з ідеологією “Софія”, аби виправдати винайдене нею химерне поєднання московської царівни з Софією Київською. Результатом такого словоблуддя стає

¹⁷ Див.: Путешествие Антиохийского патриарха..., с. 70–71; Нікітенко Н. Свята Софія Київська..., с. 271–273; Нікітенко Н. Головний іконостас Софії Київської..., с. 24.

¹⁸ Пор. Нікітенко Н. Головний іконостас Софії Київської..., с. 33.

¹⁹ Нікітенко Н. Свята Софія Київська..., с. 272–273, 282, 292.

²⁰ Люта Т.Ю. Софійський собор..., с. 15. У такому разі Лютої варто було б перефразувати назву своєї статті на “Софійський собор у московському контексті мазепинської доби”.

її висновок: “Таким чином, софійні сюжети виникають у мистецтві Мазепиної доби одночасно з регентським правлінням Софії Олексіївни Романової... Отже, можна впевнено стверджувати, що політичні реалії були константою ідеологічних засад реставрації Софії Київської Іваном Мазепою, на що не звертали увагу донині, натомість розглядаючи реставрацію головної катедри собору як винятково мистецьке явище”²¹.

Тут авторка явно дезінформує читача, бо якраз на цю обставину ми звертали пильну увагу, дійшовши висновку, що “ідеологічні засади” реставрації Софії Мазепою були зумовлені “політичними реаліями” розбудови суверенної Гетьманщини в умовах входження її до Московського царства, в яких гетьман змушений був всіляко боронити права і привілеї української Церкви проти централізаторської та русифікаторської політики московської влади, яка намагалась встановити повний контроль над Київською митрополією. Причому культуротворча політика Мазепи інспірувалась не “цілковитою орієнтацією гетьманського правління на московський двір”, як те стверджує Люта, а спиралась на традицію попередників гетьмана, яка простежується з часів Петра Сагайдачного, коли Київ, як і в давньоруські часи, був проголошений “другим Єрусалимом”, “богоспасаємим градом” Премудрості Божої. Власне, ця державотворча ідея покладена і в основу гравюри Іларіона Мигури, композицію якої вінчає семистовпний храм-ротонда, названий у ній Тріумфальною Церквою Премудрості Божої, заснованою на святих київських горах”²².

Думку Лютої щодо структурної відповідності гравюри планові Софійського собору можна було б назвати конструктивною, якби, аргументуючи її, дослідниця не припустилася б заморочливої плутанини з топографією і присвяченням вітварів, що знов-таки засвідчує поверхове знайомство як і з самим собором, так і з дотичними йому джерелами. Досить сказати, що згаданий Павлом Алеппським праворуч від західного входу вітвар Богоявлення або Хрещення (де здавна знаходиться хрещальня) раптом виявляється у Лютої на хорах, а наприкінці цього ж абзацу вона фактично вказує розміщення Богоявленського вітваря вже на першому поверсі, у західній частині північної зовнішньої галереї, де за Мазепи насправді виник вітвар Собору Йоанна Предтечі (згодом Стрітенський)²³.

²¹ Люта Т.Ю. Софійський собор..., с. 15–16.

²² Нікітенко Н. Свята Софія Київська..., с. 257–259, 272–273 та ін.

²³ Т. Люта при цьому посилається на митрополита Євгенія Болховітінова, але не помічає того, що він називає “придел во имя собора св. Иоанна Предтечи” у переліку придільних храмів першого поверху. Див.: Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии // Митрополит Євгеній Болховітінов. Вибрані праці з історії Києва. К., 1995, с. 64–65.

Згаданий же архідияконом Павлом праворуч від головного вівтаря вівтар Різдва Богородиці (давній Якима та Анни – дияконик) вона визначає як головний вівтар і т. д. Таке “блукання” вівтарів супроводжується, за її виразом, “цікавими метаморфозами” із “головним князівським (?) Георгіївським престолом собору”, де нібито Павло Алеппський згадує зображення під “Євхаристією” київських митрополитів Олексія і Петра, буцімто патронів царів Олексія і Петра Романових. Мовляв, “могилянські кола були цілком упевнені у правонаступності династичного зв’язку”. А далі у Лютої слідує кумедна побудова щодо “царських патронів владної на той час династії Романових”, і ця патронімія начебто відобразилася в соборі²⁴.

Насправді Павло Алеппський бачив зображення Петра і Олексія між вікнами головного (але ніяк не Георгіївського!) вівтаря, в “Святительському чині”, де ці зображення, до речі, збереглися донині. Така плутанина, сповнена безпідставної чехарди з присвяченнями вівтарів “від Лютої” (мовляв, ніхто не міг, а вона нарешті одним махом з цим розібралася), позбавляє її побудову здорового глузду.

Особливо вразливим є її підхід до тлумачення вівтарної композиції приділу Дванадцяти апостолів, або “капели Івана Мазепи” (назва запропонована Н. Нікітенко)²⁵. Тут обабіч тронного Спаса²⁶ з розкритим Євангелієм зображено князя Володимира і княгиню Ольгу із відповідними написами-іменами. Свого часу Н. Нікітенко було обгрунтовано тезу, що Володимир і Ольга виступають тут символічними прообразами гетьмана Мазепи і його матері Марії Магдалини Мазепиної, тому зображення Ольги наділено іконографічними рисами св. рівноапостольної мироносиці Марії Магдалини – патронеси матері гетьмана. Причому зображення Ольги як мироносиці – єдина в своєму роді, суто київська іконографія святої княгині, на що вочевидь вплинуло замовлення самого Мазепи²⁷.

²⁴ Люта Т.Ю. Софійський собор..., с. 21.

²⁵ Нікітенко Н. Свята Софія Київська..., с. 270–271. Т. Люта закидає нам: “Не згадує жодне джерело про наявність у Софійському соборі “Мазепиної капели” (Люта Т.Ю. Софійський собор..., с. 21, прим. 1). Звісно, ця назва умовна, але вона чітко визначає призначення цього вбудованого за часів Мазепи приміщення, створеного на кшталт своєрідного палацового “храму в храмі”. Присвячення капели Дванадцяти апостолам ще за Мазепи не викликає сумнівів, адже це присвячення засвідчується фактом існування тут відповідного іконостаса, встановленого на зламі XVII–XVIII ст. Див.: [Лебединцев П.Г.] Возобновление Киево-Софийского собора в 1843-1853 гг. // Труды КДА, 1878, т. III, с. 399; [Лебединцев П.Г.] Описание Киево-Софийского кафедрального собора. К., 1882, с. 14.

²⁶ Т. Люта хибно називає його Христом-Емануїлом (Люта Т.Ю. Софійський собор..., с. 21), хоча цей іконографічний тип представляє Христа в дитячому віці, а в даному разі фігурує дорослий Христос Учитель.

²⁷ Нікітенко Н. Свята Софія Київська..., с. 267–271; Нікітенко Н. Відкриття нових сюжетів в капелі Івана Мазепи // Могилянські читання. Мазепинська доба в культурі України: збірник наукових праць. К., 2010, с. 96–97.

На думку Т. Лютої, в цій композиції “образ Марії Магдалени було легко переправити у Святу Ольгу, а роль князя Володимира досі “виконує” Іван Хреститель. Мовляв, лише подальші реставраційні роботи цього розпису можуть дати уявлення про первісні образи собору Мазепиного часу”²⁸. Що тут можна сказати і як можна пояснити цю нісенітницю? По-перше, Ольга була зображена на цьому місці від самого початку і донині залишається Ольгою, а роль князя Володимира досі “виконує” князь Володимир, а не Іван Хреститель, образу якого тут ніколи не існувало. По-друге, з вивчених Н. Нікітенко реставраційних звітів, що зберігаються в архіві Національного заповідника “Софія Київська”, зовсім не впливає яесь “переправлення” одних персонажів на інших; можна лише говорити про поновлення пошкодженого живопису; по-третє, у 2008–2009 рр. всі сюжети капели Мазепи було реставровано і відкрито для експонування²⁹.

Легковажне ставлення до вивчення Софії Київської, яку Т. Люта не знає і не розуміє навіть на рівні елементарних понять, вона демонструє своїми “пошуками” в соборі програмних моментів його розпису в кінці XVII–XVIII ст., спрямованих на звеличення гетьмана Мазепи і його сподвижника митрополита Варлаама Ясинського. До вигаданих нею самою вищезгаданих образів Івана Хрестителя і Марії Магдалени в капелі Мазепи Люта додає “збережений донині у ктиторському ряду сюжет Хрещення Христа” з образом Йоанна Предтечі, що нібито засвідчує “гетьманську патронімію”³⁰. Підкажемо Лютій, що в цьому ж самому номері журналу є цілком професійна стаття її колеги Т. Рясної, в якій ілюстровано й описано цей сюжет 1894 р. відомого художника І. Селезньова³¹. Досить навіть одного погляду, аби побачити, що цей сюжет є пізнім, ніяк не пов’язаним з добою Мазепи!

Ще одним курйозом є такий висновок Т. Лютої: “у соборі мав бути сюжет Премудрості Божої у вигляді Софії Премудрості та трьох її дочок – Віри, Надії та Любові, як ознака царювання цариці Софії Олексіївни, яка на початку митрополитства Ясинського ще була при владі”³². Згідно Лютій виявляється, що Софія Премудрість (абстрактне поняття, властивість другої іпостасі Трійці – Ісуса Христа) “народила” згаданих трьох

²⁸ Люта Т.Ю. Софійський собор..., с. 21.

²⁹ Нікітенко Н. Свята Софія Київська..., с. 271. Нікітенко Н. Відкриття нових сюжетів..., с. 94–101.

³⁰ Див.: Люта Т. Варлаам Ясинський і Софійська митрополічна катедрa // ПУ, 2013, спецвипуск № 1 (186), квітень, с. 31.

³¹ Див.: Рясна Т. Твори художника Івана Селезньова в Софії Київській // ПУ, 2013, спецвипуск № 1 (186), квітень, с. 41.

³² Люта Т. Варлаам Ясинський..., с. 31.

дочок. Невтямки Лютій, що сюжет із зображеннями свв. Софії та її дочок Віри, Надії і Любові (до речі, присутній у фресковому розписі собору) має на увазі конкретних мучениць, а сюжет “Софія Премудрість Божа” із зображенням названих алегоричних чеснот – складна богословська побудова, ілюстрована в храмовій іконі Софії Київської.

Про абсурдність висновку щодо відображення в соборі патронімії царівни (а не “цариці”!) Софії Олексіївни ми писали вище, додамо лише, що “на початку митрополитства Ясинського” (1690 р.), котрий начебто звеличував її в розписі, вона вже не була при владі, оскільки її регентство скінчилось роком раніше. Крім того, на зламі XVII–XVIII ст. давні фрески були забілені під новий розпис, який почав з’являтися не раніше початку XVIII ст., що надійно засвідчено джерелами³³.

Перелік ляпсусів і помилок Т. Лютої в її спробі інтерпретувати архітектуру і живопис Софії Київської можна продовжувати без кінця, та це марна праця, позаяк у цьому випадку маємо цілину неорану...

Не можемо оминати і запропоновану Т. Лютою атрибуцію зображень на *гравюрі І. Мигури*. Авторка пропонує такий варіант – у ряді святих патронів Мазепи зображені зліва направо: Йоанн Кущник, Йоанн Милостивий (патріарх Олександрійський), апостол Андрій, Йоанн Хреститель, Йоанн Богослов, Йоанн Золотоуст, Йоанн Ліствичник. Однак така інтерпретація неузгоджена з іконографією постатей – шоста зліва фігура є зображенням молодого чоловіка у світському вбранні (за нашою версією – св. Йоанна Воїна³⁴), а не Йоанна Золотоуста, якого абсолютно завжди представляли у святительських ризах. Йоанна Золотоуста можемо ідентифікувати тільки з постаттю, що зображена на гравюрі другою ліворуч – святий у патріаршому вбранні з піднятим догори перстом є, вочевидь, не Йоанном Милостивим (його традиційно зображують з книгою або торбинкою грошей), а саме Йоанном Золотоустом, характерними рисами якого в іконописі першої половини XVIII ст. є округлість обличчя, густе і довге волосся, окладиста борода³⁵.

Дивною і плутоною є й інтерпретація постатей третього композиційного ряду – авторка вказує, що вони схожі на муз, однак атрибутує їх як алегорії наук, куди входить астрономія, історія (не вважалася на той час наукою), філософія, Софія Премудрість Божа (не є ні наукою, ні музою),

³³ Див.: Нікітенко Н. Свята Софія Київська..., с. 265–267.

³⁴ Сінкевич Н. Ідея Софії, благодаті, чеснот і патронату святих у гравюрі-тезі на честь Івана Мазепи // ПУ, 2013, № 3, с. 24–27.

³⁵ Маханько М.А. Иоанн Златоуст. Иконография // Православная энциклопедия [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.pravenc.ru/text/541598.html#part_23.

Феміда (теж не є наукою) та геометрія. Така дивна мішанина понять і алегорій, яка існує у статті Т. Лютої, була абсолютно виключеною у творчому задумі І. Мигури. Авторка чомусь не звертає увагу на написи, подані на картушах, які не дають ніякої можливості для атрибуції постатей як алегорій наук, а вказують чесноти гетьмана Мазепи. Саме тому ми атрибуємо постаті у третьому композиційному ряду гравюри як сім алегорій богословських і кардинальних чеснот, які часто зображувалися в тогочасному живописі. Звісно, ця інтерпретація може також дискутуватися, проте очевидно, що композиційний ряд на гравюрі мав бути цілісним, зрозумілим глядачеві і там не могли бути хаотично згруповані постаті, взяті із різних семантичних площин, що впливає з аналізованої статті.

Загалом, попри те, що стаття Т. Лютої, присвячена гравюрі І. Мигури, не позбавлена окремих цікавих спостережень (зокрема щодо гербових знаків), її явно недостатня компетентність, прагнення до сенсації, поспіх та апріорне бажання розкритикувати попередніх дослідників, спричинили перелічені вище казуси та плутанину.

Залишається тільки порадити Т. Лютій не легковажити дослідженням таких глобальних тем, як Могиллянське відродження і Мазепинська доба, і такої великої пам'ятки, як Софія Київська. Втім, порада Т. Лютій притримуватися професіоналізму і наукової етики вже звучала на сторінках українських наукових видань³⁶.

Надія Нікітенко, Наталя Сінкевич

³⁶ Упередженість і фахову некомпетентність Т. Лютої, її претензію на істину в останній інстанції у працях із “києвознавства” відмітила Н. Білоус, слова якої можемо сповна віднести і до “софієзнавчих студій” нашої опонентки: “У даному випадку маємо справу не тільки з браком професіоналізму, а й з дилетантською маніпуляцією, перекручуванням фактів”: *Білоус Н.О.* Імітація рецензії (із приводу вміщеної в “Українському історичному журналі” (2008, № 5) рецензії Т.Ю. Лютої на книгу Н.О. Білоус “Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування” (К.: Видавничий дім “Києво-Могиллянська академія”, 2008) // УІЖ, 2009, вип. 2 (№ 485), с. 208, 215.